

XVIII. YÜZYILDA OSMANLI SANAYİ VE TİCARET HAYATINA İLİŞKİN BAZI BİLGİLER

ÖZER ERGENÇ

Bu makalede, Osmanlı maliye kayıtlarına dayanarak, XVIII. yüzyılda Anadolu'nun sanayi ve ticaret hayatına ilişkin bazı değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır. Hemen her şehirde klâsik dönem uygulamalarının yeni şartların etkisinde de olsa sürdürüldüğü bu yüzyılda, genel durumu gösterecek belgeler, mukata'a kayıtlarıdır. Bu bakımdan mukata'a defterlerindeki veriler ışığında Anadolu'daki durum çeşitli açılardan incelenecektir.

Osmanlı döneminde *sanayi*, geleneksel üretim organizasyonu içinde *hîr-fet ehlînin* faaliyet alanını oluşturuyordu. Ancak *ticaret* denince başlıca iki tür etkinliği düşünmek gerekirdi. Birincisi, ehl-i hîref dediğimiz sanatkârların ürettiklerini pazarlamaları biçimidir. İkincisi ise, bir başka beldeden ya da ülkeden getirdiklerini satan veya satmak üzere götüren tüccarın yaptığı işlemdir. Özellikle bu ikincisi, daha rahat ve bazı sınırlamaların dışında, bir anlamda devletçe özendirilerek sürdürülmüştür. Yalnız bu özendirme, Batı'da görüldüğü gibi merkantilist bir düşünceye dayanmaktan ziyade, reâyânın sıkıntıya düşmemesini sağlamayı, varlığının temel nedeni sayan Orta-Doğu devlet geleneğinden kaynaklanır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü ya da sanatkârın üretim tekniklerinde özgürce değişiklik yapmasına izin verilmezdi; onlar etkinliklerini, konan kurallar içinde sürdürmek durumundaydı. Sadece tüccar sermaye birikimi yapabilen, hîrfet örgütlenmesi içinde buldukları halde, *hisba* kurallarına bağlı olmayan ticaret girişimcileriydi. Osmanlı belgeleri, bu gibi büyük sermaye sahibi ve uzak diyarlara seferler yapan kişileri *hâce* ya da *hâceğî* gibi unvanlarla anıyorlar¹.

Fıkıh kitaplarında, *şirket* bölümünde tüccarın çeşitli ortaklık biçimleri, *buyû*' bölümünde ticarî işlemlerin türleri, *murâbaha ve ribâ*' adı altında parasal işlem ve ilişkiler, *müdârebe* bölümünde de ticaret türleri açıklanmaktadır. Bunlar yüzyıllar boyunca geliştirilen işlemler sonucu, İslâm toplumlarının

¹ İnalçık, Halil, Capital Formation in the Ottoman Empire, *The Journal of Economic History* XXIX/1 (1969), s. 100-101.

gereksinimlerini karşılamak üzere kurallaştırılmıştır. *Kadı sicillerindeki* belgeler, bu kuralların Osmanlı toplumunda da geçerli olduğunu kanıtlamaktadır. Bu işlemler arasında genellikle şu türden uygulamalara çokça rastlanmaktadır: *Şirketü'l-vüçûh* denilen bir ortaklık biçiminde, ortaya eşit sermaye ve emek koymak suretiyle ticaret yapılmakta ve elde edilen kâr eşit olarak bölünmektedir. *Müdârebede* ise, taraflardan biri sermaye, diğeri emeğini koyarak ortak olunmakta ve elde edilen kâr, eşit olarak paylaşılmaktadır. Böylece, tek tek tüccarların faaliyetlerinin yanı sıra ortaklık yoluyla büyük sermayeler oluşabilmekte ve ticaretin boyutları büyütülebilmekteydi. Bu konuda pek çok örnek bize, XVIII. yüzyılda Anadolu'da ticaret ilişkilerinin durumunu göstermektedir. Örneğin, H. 24 Şa'ban 1158/21 Eylül 1745 tarihli bir belgeden şunları öğreniyoruz²: Anadolu'da Suğla sancağının Güzelhisâr kazası yerleşiklerinden beş tüccar, İstanbul'dan aldıkları ticaret eşyasını dört denk halinde Mudanyalı denizcilerden birisinin gemisine yüklemişler ve kendileri de diğer işlerini görmek için geriye kaldıklarından bir başka gemiyle yola çıkmışlardır. Ancak, bindikleri gemi Marmara Denizi'nde şiddetli rüzgâr yüzünden batmış ve malları Mudanya gümrüğünde kalmış, sözü edilen tâcirlerin bilinen vârisleri bulunmadığı gerekçesiyle malları, Beytü'l-mâle verilmiştir. Dört denk içindeki eşyanın dökümüne bakıldığında, hemen tümünün tekstil ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Birinci denkteki eşyanın toplam değeri 99.200 akçe, ikincisinin 98.720 akçe, üçüncüsünün 130.320 akçe, dördüncüsünün 130.680 akçedir. Eşyanın tümünün toplam değeri 458.920 akçedir. Bu kadar değerdeki mal için Mudanya gümrüğüne, gümrük vergisi, masdariye ve harç için 35.000 akçe, Beytü'l-mâle 46.500 akçe ödenmiştir. İhzâriye, dellâliye, hammâliye gibi diğer harcamaların tutarı 142.340 akçeyi bulmuştur. Bu beş tâcirin bir seferde kendi beldelerinde satmak üzere İstanbul'dan aldıkları eşyanın toplam değeri, orta büyüklükte bir şehirdeki ihtisâb mukata'asının yıllık gelirinden kat kat üstündür.

Ortaklıklar kurarak yapılan ticaret hakkında şu örnek ilginçtir³: “Trabzon'un Bâb-ı bâzâr mahallesi ahâlisinden olub İstanbul'da ticâret için misâfîreten sâkin iken” ölen Elhâc Ahmed Efendi'nin büyük oğlu Ali Çelebi, 15 Ramazan 1148/29 Ocak 1736 tarihinde mahkemede Trabzonlu Elhâc Mustafa Efendi ve Elhâc Ömer Ağa adlı kişiler huzurunda “mezbûrlar babam ile

² *Bursa Şer. Sic.* B-168, s. 88-91

³ *Trabzon Şer. Sic.* 1901, s. 18 b-19 a.

şerikler olub 2.500 guruş babam, 1.200 guruş Mustafa Efendi, 2.500 guruş Ömer Ağa üçünün cem'an 6.200 guruş *re's-i mâl*leri olub, bir ara bu ana para Rize ve Trabzon'dan kişilere poliçe edilmiş. Bundan babama 123 guruş faiz isâbet etmiş, ayrıca merhûm İstanbul'dan 3.700 guruşluk eşyâ-i mütenevvia alıp gemiyle Trabzon'a göndermiş" demektedir. Yine Trabzon'dan alınmış bir örnekte, bu tür ticaret ortaklığına ilişkin ayrıntılı bilgi vardır. 15 Safer 1150/14 Haziran 1737 tarihli belgede, Mustafa Çelebi bin Ahmed adlı kişi, Mehmed Efendi bin Elhâc Yahya Efendi ile, belge tarihinden dokuz ay önce İstanbul'da ortaklık kurduklarını anlatmaktadır. Adı geçenler, 107'şer guruş koyarak 214 guruş *re's-i mâl* ile işe başlamışlar ve 1.523 guruş da borç alarak sermayelerini 1.739 guruşa yükseltmişlerdir. Ortaklardan Mustafa Çelebi Trabzon'da ikamet ederek, oradan aldığı kahve, pirinç, kalay ve diğer eşyaları İstanbul'a gemiyle göndermiş ve Mehmed Efendi tarafından satılarak edilen kâr aralarında bölüşülmüştür⁴.

Bu tek örnekler, XVIII. yüzyılda da Osmanlı şehirlerinde ticârî etkinliklerin sürdüğünü kanıtlamaktadır. Ancak burada sorun, Mehmet Genç'in de belirttiği gibi, Avrupa, sanayi devrimine doğru yol alan gelişmelerin alanı olurken, aynı tarihlerde Osmanlı Devleti'nin durumunu belirlemektedir⁵. Bu dönemde, öncesine oranla üretim düzeyinin ve teknolojinin hangi etkenlere bağımlı olduğu gün ışığına çıkarılabilir mi? Ticaretin, özellikle dış ticaretin seyri nedir ve nelere yol açmıştır? Sorun üzerinde bize açıklayıcı bilgiler verecek kaynaklar, Osmanlı maliye belgeleridir. Her tür etkinlik, her bölgede bir vergiye konu olduğu için, bu vergi kayıtları üzerinde yapılacak incelemeler bizi aydınlatabilir. Bunun için *mukata'a defterlerinden* derlenmiş verileri de-ğenlendirerek, yukarıda sıralanan sorulara cevap arayacağız.

Bilindiği gibi, Osmanlı klâsik döneminde siyasal açıdan ulaşılan başarı çizgisi, İmparatorluğun egemen olduğu bölgelerde güvenli bir ortam yaratmış ve her belde kendi içinde kır-şehir dengesini kurarak bütünleşmiş ve bu arada kimi alanlarda geniş iç ve dış ticarete konu olan yoğun üretim dalları dikkatleri çeker olmuştur. Aynı sektörlerin XVIII. yüzyıldaki durumunu izlemek, bu açıdan doğru bir yöntem olmalıdır. Örneğin, Bursa'daki ipek üretiminin ve ticaretinin, Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarındaki çeşitli doku-
ma faaliyetlerinin çap ve hızının olabildiğince belirlenmesinde yarar vardır.

⁴ *Trabzon Şer. Sic.* 1903, s 11 a.

⁵ Genç, Muhmet 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mali Verilerinin İktisadi Faaliyetlerin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s.33.

1. *İpek ve Sof gibi yoğun olarak üretimi ve ticareti yapılan metâ'lar ile ilgili mukata'alar:*

a) *Bursa'daki mukata'alar:*

Bursa, daha XIV. yüzyıl sonlarında dünyanın belli başlı ipek pazarlarından biriydi. Bizans döneminde ipek sanayii ve ticareti büyük ölçüde İran'dan gelen hem ipeğe dayanıyordu. Aynı durum, Bursa'nın Osmanlı piyatahtı oluşundan sonra da devam etmiştir. Genellikle Anadolu'daki ipek sanayiinin hammaddesi, Hazar Denizi'nin güneyindeki bölgelerden gelmekteydi. İlhanlılar zamanında İran'dan çıkan ipek kervanlarının izlediği ve Sultaniye, Erzurum, Erzincan ve Sivas'tan geçerek Konya'ya gelen yol *Şâhrâh-ı garbi* diye adlandırılıyordu. Bu yolun Sivas'tan ayrılan iki kolu İstanbul'a ulaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, bu kervanların çoğu İstanbul ve Foça'yı son durak yapmak yerine, Bursa'ya gelmeye başladılar. XIV. yüzyılda Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bursa yolu daha kısa olduğu için, Trabzon'dan İstanbul'a bağlanan eski deniz yoluna göre büyük önem kazandı. Artık Bursa, İranlı tâcirler için, İtalyan ticaret erbâbı ile daha kolay ve güvenle doğrudan ilişki kurabilecekleri bir merkez durumuna geldi. Ayrıca burası, Osmanlı toplumunun gereksinim duyduğu ipekli kumaşların üretildiği bir yer oldu. Bursa Bedesteni'ni, Orhan Gazi'nin yaptırmış olması, bu faaliyetlerin Osmanlıların başlangıcından bu yana önem kazanmış olmasını gösteren bir diğer kanıttır*.

XVIII. yüzyılda Bursa'daki ipek ticaret ve üretimiyle ilgili faaliyetlerin boyutlarını gösteren mukata'aların incelenmesinden elde ettiğimiz sonuçlara göre ipek, tezgâhlarda dokunup kumaş haline getirilinceye kadar *mîzân emininin*, boyama işlemleri sırasında *boyahâne* mukata'ası emininin, dokunmuş kumaşların satışı sırasında *muhtesîb* veya *damga eminlerinin* denetimindeydi. Bu arada, ham ipeğin iplik haline çekilme işlemlerinin yapıldığı *mançınıklar*, dokunan kumaşların *perdahıl* olduğu mengenerler de vergilendirme eylemi içinde kalıyordu. Herbiri ayrı mukata'aya bağlanan bu vergilerin durumu şöyleydi:

*İnalçık, H., Bursa, El'.

Mîzân-ı harîr mukata'ası: Bu mukata'a, ilgili belgelerde büyük vergi dilimi olarak tanımlanmakta ve gelirlerinin çoğunun "şehrî ta'bîr olunan" yerli üretim ile İran'dan gelen ipeğe dayandığı açıklanmaktadır⁶. Ayrıca bu mukata'a, Bursa ile birlikte *İstanbul, Edirne, Selânik ve İzmir* ve çevrelerinde satılan ipekten alınan vergileri de kapsamaktadır. Geniş bir bölgeyi içine aldığına ve sözü edilen bölgelerin coğrafi konumuna bakılırsa, ipeğin İran'dan getirilerek, Anadolu'nun belli başlı yerlerinden Batı'ya aktarılması XVIII. yüzyılda da söz konusudur. Nitekim, Evâil-i C. Âhir 1152/Eylül ortaları 1739 tarihli bir fermenda, özellikle *Erzurum, Tokat, Bursa, İzmir ve Rumeli*'deki şehir ve kasabalarda, ticaret için gelen İran tâcirlerinin kanunsuz vergi talebi ile rahatsız edilmemeleri istenmektedir⁷. Adı geçen yerler, İran'dan çıkan kervanların izlediği yol üzerindedir. H. 1194/1780 tarihli Maliye Defterinde, Tokat Giriş Gümrüğünde, Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinden ve Bağdat'tan ve Erzurum yoluyla İran'dan ve Hind'den gelen mallardan vergi alındığı belirtilmiştir⁸. Anlaşıldığına göre, *mîzân-ı harîr* mültezimleri, ham ipekten alınması öngörülen vergileri, mukata'a bölgesinin herhangi bir yerinde almakla yetkilidirler. Tâcirler ve ipek üreticilerinin vergi kaçırmalarının önlenmesi için alan böylesine geniş tutulmuştur. Yoksa, XVIII.yüzyılda ipek mîzânı vergisinin asıl ağırlığı Bursa ve çevresindeki üretime dayalıdır. Bu durum, 12 Muharrem 1153/9 Nisan 1740 tarihli belgede açıklanmaktadır. Hüdâvendigâr sancağı mutasarrıfı ve Bursa kadısından önlem alınması isteğiyle çıkarılan bu fermenda, İran'dan uzun yıllardan beri çok az ipek geldiği, bu yüzden mîzân mukata'asının gelirlerinin ancak Bursa ve çevresinde üretilen ipeğe dayandığı yazılıdır⁹. Anlatıldığına göre, "şehrî ta'bîr olunan" ipeğin çoğu Bursa'da atkı ve çözümlü ipliği¹⁰ bükken *inceciyân* esnafıyla, *kutnî, hitâyî, sandal* gibi çeşitli kumaşlar dokuyanların ve Bedesten'de ipek satanların kendi bahçelerinde üretildiğinden, bunlar hileli yola saparak ürünlerinin tümünü mîzâna getirmemekte, çok az vergi vermekte, sonra vergisi ödenmemiş ürünleriyle atkı ve çözümlü ipliği bükerek kendi aralarında alıp satmak suretiyle

⁶ *Bursa Şer. Sic. B-197, s. 42 b-43 a*: "...Mîzân-ı Harîr-i Burusa ve tevâbi'i mukataası, mukataat-ı cesîmeden olub ekser irâdi harîr-i şehrî ile diyâr-ı Acem'den gelen harîrden hâsıl olur....".

⁷ *Bursa Şer. Sic. B-197, s. 42 b*.

⁸ BA, MAD, No: 10223, s. 185: "Mukataa-i rûsûm-ı âmediye-i Tokad ki an Erzurum ve Hind ve Bağdat ve memâlik-i mahrûse gayri ez reftiye".

⁹ *Bursa Şer. Sic. B-197, s. 42 b*.

¹⁰ İpekli kumaş dokunan tezgâhlarda çözümlü ipliğine *meşdûd*, atkı ipliğine *pod* denmektedir.

hazineye zarar vermektedirler. Mîzân eminlerinin “koyun ve koltuğa sığar ipek ipliğini” şehir içinde izlemeleri de mümkün olamamaktadır. Bütün bunlardan dolayı, üretilen ham ipeğin mutlaka Bedesten ve Harîr Hanı’na getirilmesi, buralardaki resmi tartıda tartılması sırasında vergilerinin ödenmesi ve vergisi alınan ipeğe emin tarafından damga vurulması, damgasız ipek sattırılmaması emredilmektedir.

Yine aynı belgede, ham ipeğin nasıl vergilendirildiği gösterilmektedir. İpek üreten ve ipek ipliği büken esnafın kendi aralarında gelenekselleşmiş üretim yöntemlerine göre, *pod* denilen atkı ipliğinin ipeği iki buçuk vukıyye (yaklaşık 3 kg.), *meşdûd* denilen çözümlü ipliğinin ipeği bir buçuk vukıyye (1.8 kg.) ağırlığındadır. Buna göre her vukıyyesi 20 akçeden, bir pod için 50 akçe, bir meşdûd için 30 akçe ödenecektir. Bursa’da dokunmayıp, İzmir, Halep ve İstanbul’a tâcirler tarafından götürülen ipeklerin yükleri emin tarafından damgalanarak denetlenemediğinden, bunlardan ayrıca damga resmi alınmayacak, ancak şehirde ipek işleyen esnaf arasında alınıp satılan her pod ve meşdûd damgalandığı sırada, bunların herbirinin üzerine 10’ar akçe damga resmi eklenecektir.

Ayrıca, mîzân resmi ağırlık esasına göre alındığından, ipek esnafının *pod* ve *meşdûd*ları belirli standartlardan eksik işleme yoluna saptıkları ve böylece daha az vergi ödeme olanakları aradıkları da rastlanan davranışlar arasındadır. Devlet, bunun için önlemler almak zorunda kalmaktadır. Örneğin, 5 R. Evvel 1175/4 Ekim 1761 tarihli belgede, bu konuda ne gibi olumsuzlukların ortaya çıktığı ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. *Sandalcı, dîbâcı, kutnîci* gibi ipekli kumaş dokuyan esnafın satın aldıkları ipek Bursa’da üretilmekte ve burada bükülen çözümlü ipliğinin (meşdûd) boyu ve tellerinin sayısı eksik tutulduğundan ve ipek gereği gibi temizlenmediğinden, adı geçen esnafın ürettikleri ipekli kumaşların niteliği bozulmaktadır. Bunun için eskiden beri uygulanan gelen kurallara göre iplik bükülmesinin sağlanmasıyla, hem vergi gelirlerindeki kayıplar önlenecek, hem de kumaşların kalitesindeki bozulmanın önüne geçilecektir. Bu konuda, Bursa kadısına ve Bursa’daki *kozacı ve mancınıkçı* esnafının yöneticilerine emirler verilmektedir¹¹.

Üreticilerin kimilerinin saptıkları bu hileli yolların kapatılması için önlemler alınırken, onların yakındıkları konulara da devletin eğildiğini gösteren kanıtlar vardır. İpeğe dayalı üretim alanında birbirini izleyen işlemler

¹¹ *Bursa Şer. Sic. B-179, s. 82 a.*

söyledir: İran'dan getirilen ham ipek Bursa'da Bedesten ve İpek Hanı'nda tüccar tarafından satılmaktadır. Ayrıca şehrin bahçelerinde de *kozacı* ve *manancıkçı* adı verilen üreticilerce ipek böceği yetiştirilerek bunların kozasından ipek elde edilmektedir. Bunların ürettiği ve tüccarın getirdiği ipekler adı geçen yerlerde bulunan *mîrî mîzânda* tartılarak vergisi alındıktan sonra, ham ipek *inceciyân* ya da *dolaşçı* denilen esnaf tarafından bükülerek iplik haline getirilmekte ve boyahânelerde çeşitli renklere boyandıktan ve çeşitli kumaş dokuyucularının tezgâhlarında işlendikten sonra kumaşlar *mengenderde* perdaht edilmektedir. Bu işlemlerin her aşamasında, devlet belirlenen miktarlarda vergi almaktadır. Mengene ve boya resimleri doğrudan ipeğe değil, ipek üzerindeki işlemlere konan vergidir. Mîzân vergisi ise ipekten alınan vergidir. İpekli kumaşlardan yapılan gömlek, üslük, kuşak, yastık gibi eşyanın satımı aşamasında, ihtisâb eminleri yetkili bulunmaktadır. İşte bütün bu işlemlerin çok sıkı biçimde denetlenmesi öncelikle maliye açısından önem taşıdığından her vergi birimine ilişkin mukata'aları iltizâm edenler, kendi çıkarları açısından bir örgütlenme gerçekleştirerek vergi toplamaktaydılar. Üreticilerin yakındıkları konu, çoğunlukla eminlerin yanlarında çalıştırdıkları kişiler için de ücret alma yoluna sapsamalarıdır. Örneğin, *mîzân-ı harîr mukata'ası* için yakınılan konulardan biri ipek dellâllarıdır. Bu mukata'a büyük vergi kaynaklarından olduğu için, mültezimler ipek satanları tanımak, onları izlemek için dellâllardan yararlanmaktadırlar. Bunların berat almaları gerekmediğinden sayılarının çoğaldığı ve eminlerin dellâliye vergisi konusunda üreticilerden fazla para alınmasını önleyemedikleri gibi, kendileri de *mîzân resmînin* üzerine, vergi ödendiğini gösterir belgeyi verirken bir de *tezkere akçesi*, *kâtibiyye* ve *hüddâmiyye* gibi ek ücretler istemektedirler. Bunlar, doğal olarak üreticiyi mültezimlere görünmeden mallarını gizlice satmaya yönelteceği de düşünülerek, önlenmesi gereken davranışlar arasında sayılmaktadır¹².

Ayrıca, üretilen ipeğin tamamının vergilendirilebilmesi için, *pod* ve *meş-dûd* haline getirilmişlerin yanında "*kamçı başı ta'bir olunan*" hurda ipeğin her vukıyyesinden de 3 akçe resim alınması kararlaştırılmıştır¹³. Bursa ve çevresinde üretilen ipek için mukata'anın yetki alanı Hüdâvendigâr, Koca-ili, Sultan-önü ve Karesi sancaklarıdır¹⁴.

¹² *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 61 a-62 b.

¹³ *Bursa Şer. Sic.* B-171, s. 22 a-23 b: "...Bursa ve İstanbul ve tevâbi'i mîzân-ı harîr mukataasının Hüdâvendigâr ve Koca-ili ve Sultan-önü ve Karesi sancaklarına tâbi' kazâ ve kurâlarında i'mâl olunan harîrin mancınıklardan hâsıl kamçıbaşı ta'bir olunan harîr-i hurdatın beher vukıyyesinden birer para resm-i mîzân alınmak...".

¹⁴ *Bursa Şer. Sic.* B-161, s. 78 a-79 b.

Yukarıda anlattığımız koşullarda Bursa ve çevresinde üretilen, İran'dan getirilen ham ipek üzerine konmuş vergi, *Bursa, İstanbul, İzmir, Selânik, Edirne* ve *tevâbü* adıyla mukata'aya bağlanarak iltizâma verilmektedir; mukata'a XVIII. yüzyılda *mâlikâne*, yani koşullarını yerine getirmekte kusur göstermemek kaydıyla hayat boyu mültezimlere ihâle edilmektedir. Bu mukata'anın yıllık tutarı, belgelerin diliyle *senevî mâli* 25-25.000 guruş olarak belirlenmiştir. Bu yıllık tutarın açık artırmada yükseltile en büyük katı *muaccele* adıyla önden ödenmek suretiyle bir mültezime ya da mültezimler ortaklığına ihâle edilmektedir. Örneğin H. 1130/M.1717-18'de, mültezimlerin hazineye 24.000 guruş ödemeleri öngörülmüştür. Bu tutar, H. 1141/M.1728-29'da 25.050 guruşa yükselmişken, H. 1144/M. 1731-32'de 23.000 guruşa inmiş görülmektedir¹⁵. H. 1153/M. 1740'da 24.050 guruş¹⁶, H. 1164/M. 1751'de 20.041,5 guruş¹⁷ olarak kaydedilmiştir. Bu değişikliklerin İran'dan gelen ipek miktarındaki düşüşlerle ilgili olduğu anlaşılıyor. Zira, birçok belgede, İran'ın uzun süreden beri karışıklık içinde olması nedeniyle o taraftan gelen ipeğin çok azaldığı belirtilmektedir¹⁸.

Hazineye ödenecek yıllık tutarı 24.000 guruş dolayında seyreden bu mukata'anın gelirlerini, daha önce de belirtildiği üzere, İran'dan gelen ipekle, Hüdâvendigâr, Koca-ili, Sultan-önü ve Karesi sancaklarında üretilen ipekten alınan *mîzân* resmi oluşturmaktadır. Bu vergi, başta Bursa olmak üzere, İzmir, Edirne, Selânik ve İstanbul'u içine alan geniş bir bölgede toplanmaktadır. Çünkü, İran'dan gelen ve yerli üretim olan ham ipeğin önemli bir bölümü Bursa'da kumaş haline getirilmesine rağmen, bir bölümü de İstanbul tezgâhlarına gitmekte ya da adı geçen limanlardan ihraç edilmektedir. *Mîzân eminleri*, ham ipeğin her vukıyyesinden (yaklaşık 1200 gr.) 20 akçe, hurda ipeğin de her vukıyyesinden 3 akçe vergi almaktadırlar. Vergi kayıplarını ve mültezimlerin yıllık net kârlarını saptamak olanağımız bulunmadığından dolayı, ipek üretiminin ve ticaretinin hacmini belirleyemiyoruz. Ayrıca, XVIII. yüzyıl boyunca bu alandaki değişimleri, yani artış ve azalmayı da bu yıllık tutara bakarak tahmin etmek durumunda değiliz. Bu konuyu daha sonra tartışarak bazı sonuçlara ulaşmayı deneyeceğiz. Yalnız burada belirleyebildiğimiz bazı hususları sıralamakta yarar vardır:

¹⁵ BA, MAD, No: 9510, s. 15.

¹⁶ *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 42 b-43 a.

¹⁷ *Bursa Şer. Sic.* B-171, s. 22 a-23 b.

¹⁸ *Bursa Şer. Sic.* B-197, s. 42 b-43 a.

H. 22 R. Evvel 1160/M. 3 Nisan 1747 tarihli, *mîzân-ı harîr* mukata'asını mâlikâne tasarruf eden Kalem-zâde Elhâc Mustafa Efendi'nin bir temessükünden, Bursa mîzânını, bir yıllığına Abdü-ş-şükûr Mustafa Ağa'ya 15.000 guruşa iltizâma verdiği anlaşılıyor¹⁹. İltizâm koşullarına göre, Bursa mîzânı mültezimi, Bursa'da "sene-i mezbûrede gerek kazâ ve kurâlarında hâsil olan harîrin ve mecmû'kamçıbaşı tabîr olunur harîrin ve diyâr-ı Acem'den gelen harîr-i acemînin her ne kadar gelirse 25 yük harîrin resm-i mîzânını" alacaktır. İran'dan gelen ipeğin 25 yükünden sonrası mâlikâne sahibinin olacaktır. Bu koşullar altında Bursa mîzânını üzerine alan mültezimin kâr etme olanaklarının, mâlikâne sahibi ile aynı olduğu kabul edilirse, ham ipek tüketiminin büyük çoğunluğunun Bursa'da olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira, yerli ürün ile 25 yük İran ipeğinden alınacak vergiler toplam olarak ve mültezimin kendi kârını da düşünerek mîzân-ı Bursa'yı uhdesine almış ve 11.000 gurusunu da peşinen ödemiştir. Bir *yük* 400 ile 550 lidre ipeğe, 1 lidre de 120 dirheme eşit olduğuna göre²⁰, 1 yük 400 lidre olursa, 120 vukıyye ağırlığındadır. 25 yük 3.000 vukıyye demektir. Bir vukıyye ham ipekten 20 akçe alındığına göre, 25 yükün vergisi 60.000 akçe, gurusu olarak 500 gurusudur. Bursa mîzânının yılda 15.000 gurusu mâlikâne sahibine ödemek üzere iltizâma alındığı düşünülürse, mîzânın asıl gelirlerinin yerli üretimden sağlandığı anlaşılır. Nitekim, bu nedenle merkezden gönderilen fermanlarda, "Acem tarafından ekall-i kalil harîr geldiğinden mukata'anın mâl-i mirîsinin husulü ancak harîr-i şehriye münhasır" olduğundan söz edilmektedir.

Bursa ve çevresindeki ipek üretiminin durumunu daha iyi anlayabilmek için diğer mukata'aların incelenmesinde yarar vardır.

Mancınık mukata'ası: Mancınık, ham ipekten iplik bükme için kullanılan alete verilen addır. H. 1148/M. 1735-36 tarihli belgede belirtildiği üzere, mancınık başına 1 gurusu vergi alınmaktadır²¹. H. 1136/M. 1723-24 yılında Hüdâvendigâr, Koca-ili, Karesi ve Sultan-önü sancaklarının kasaba ve köylerinde çalıştırılan mancınıklardan alınan vergi için, bu sancakları içine alan bir mukata'a oluşturulmuş ve bedel olarak da 30.000 akçe yıllık gelir belirlenmiştir. Ancak daha sonra, H. 1139/M. 1727-28'de, muhtemelen üç yıllık tahvil muddetinin ardından, adı geçen yerlere kazâ-i Bilecik, Küplüdere, Vezirhanı ve çevresi de katılarak mukata'a bölgesi genişletilmiş ve yıllık geliri de

¹⁹ Bursa Şer. Sic. B-168, s. 27 a.

²⁰ İnalçık, Halil, Harîr madd. El², s. 212.

²¹ Bursa Şer. Sic. B-161, s. 78 a-79 b.

36.000 akçeye çıkarılmıştır²². Mukata'a, XVIII. yüzyılın geleneksel uygulamasına göre, mâlikâne usûlüyle iltizâma verilmiştir. Nitekim, H. 1148/M. 1735-36 tarihli fermanda, "mukata'a-i mezbûre mülhakâtından olan Lefke ve Mihâl köylerinde olan mancınık sahiblerinin gönderilen emre itaat etmemek H. 1146 ve 1147 senelerine ait resimleri ödemediklerinden" söz edilmektedir. Mukata'anın yıllık tutarı olan 36.000 akçenin, mîzân-ı harîr mukata'ası değerleriyle uygunluk göstermemesi, 1727'lerde bu verginin yeni konduğu ve bu nedenle hazineye gönderilmesi gereken yıllık tutarın, sözü edilen sancaklardaki ipek üretiminin boyutları hakkında fikir vermeyeceği izlenimini uyardırmaktadır. Nitekim, daha sonra H. 1160/M. 1747'de büyük bir artışın olduğu görülmektedir. Belirtilen tarihte, "Bursa ve Koca-ili ve Sultan-önü sancaklarında vâki' kazâ ve köylerdeki mancınıklar mukata'asının" mültezimi, Bursa ve köylerindeki mancınıkların vergilerini toplamayı, yılda 800 guruş karşılığı Süleyman Ağa'ya bırakmıştır²³. Mukata'anın yalnızca Bursa ve çevresinin 800 guruşa satıldığı, mancınık vergisinin yılda 1 guruş olduğu ve yeni mültezimin kâr haddinin de bu meblâğın üzerine eklenmesi gerektiği göz önünde bulundurulduğunda, en azından 1723'ten 1747'e gelinceye değin Bursa'da ipek işleyen mancınık sayısında büyük bir artışın olduğu ileri sürülebilir.

Mengene mukata'ası: Bursa'da ve çevresinde beş altı yüz adet tezgâhta dokunan *kutnî*, *keremsûd*, *peşîmî* gibi ipekli kumaşların perdahtlanması sırasında kumaş başına 30 akçelik bir vergiye dayalı mukata'adır²⁴. H. 1143/M. 1730-31 tarihli maliye defterine yılda 12.000 akçe *maktû'ât* ile kaydedilmiş ve *derkenârda* şöyle bir açıklama yapılmıştır: "Bursa'da perdaht ve mengene ve tokmağa gelen eşyâdan ötedenberi alınagelen resimleri, şeyhleri tarafından toplanıp ve mengene ve tokmakçı amelesinin gereken ücretleri şeyhleri eliyle verilme şartıyla *Halep perdahtçılık maktû'una kıyas ile yılda 12.000 akçe mâl ile maktû'a* kayd ve 100 guruş muaccele ile Esseyyid Ali Efendi ve Mustafa'ya mâlikâne tevcih ve 1143 senesi Muharreminde zabtetmek üzere bâ-telhîs ve fermân-ı âlişân başka başka berâtları verilmiştir. Sene 20 Safer 1143/4 Eylül 1730". Başlangıçta Halep mengenesi örnek alınarak oniki bin akçeyle oluşturulan mukata'a daha sonraki yıllarda, değer artışı göstermektedir. Örneğin, 8 Zî'l-ka'de 1160/11 Kasım 1747 tarihli fermanda, "İstanbul mengenesinin res-

²² BA, MAD, No: 9510, s. 15-23.

²³ *Bursa Şer. Sic.* B-168, s. 43 a-b.

²⁴ *Bursa Şer. Sic.* B-168, s. 29 a.

mi misüllü resm alınmak şartıyla senevî 2.500 guruş mâl ve karâr iden muacelesi 5.550 guruş ile” mâlikâne iltizâma verildiği belirtilmektedir²⁵. Ayrıca bu konuda ayrıntılı açıklama vardır. Anlatıldığına göre, Bursa ve çevresinde dokunan kumaşları herkes diledikleri yerlerde kurdukları mengelerde perdaht etmekte ve diledikleri kadar resm istemektedirler. Oysa bu mengelerin hem sayısı ve kapasitesi sınırlıdır ve hem bunlarda tokmaklanan kumaşlardan devlet için vergi alınmamaktadır. Bunun için, İstanbul’da olduğu gibi tek bir mengene kurularak, başka yerlerde mengene çalıştırılmaması kararlaştırılmış ve *mîrî mukata’a* oluşturulmuştur. Bu mukata’a mâlikâne suretiyle iltizâma verilmiştir. Nitekim, 26 Muharrem 1171/10 Ekim 1757 tarihli fermanla, mukata’a koşullarına uyulmasını sağlamak amacıyla sıkı önlemler sıralanmaktadır²⁶. Belgede belirtilenler şunlardır: Mukata’a H. 1171 Muharreminin başından itibaren, mâlikâne sahipleri olan Ahmed Efendi ve ortakları tarafından Bursalı Abdü’ş-şükûr-zâde Mehmed Ağa’ya iltizâm edilmiştir. Ancak daha önce mültezim olan Hacı Ya’kub geç tarihli bir emirle görevini sürdürmek istediğinden, ikisinin de durumları ve görevlerindeki davranışlarının yararlı olup olmadığı, kadı huzurunda mukata’a ile ilgisi olan esnaftan sorulmuştur. Esnaf, Hacı Ya’kub’dan hoşnut olmadıklarını, çünkü adı geçenin kumaşları ikişer üçer kere perdahtlaması gerekirken bunu yapmadığını, yanında bu işten anlamaz kişileri çalıştırdığını açıklamışlar ve Abdü’ş-şükûr-zâde Mehmed mukata’ayı üstlendiği zaman da mukata’a aletleri kendi mülküdür diyerek vermediği için, mengene işlemlerinin yapılamaz durumda olduğundan yakınmışlardır. Bunun üzerine adı geçenin görevden uzaklaştırılması ve mengenenin Mehmed tarafından çalıştırılması emredilmiştir.

Bundan sonra H. 1169 M.1755-56 ve H. 1194/M. 1780 tarihli maliye defterlerinde mukata’ayı yeniden 2.500 guruş yıllık mâl ve mâlikâne iltizâma verilmiş görüyoruz²⁷.

Boyahâne mukata’ası: Bursa boyahânelerinde boyanan ipeğin her vukıyyesinden iki akçe vergi alınmaktaydı. Bu, vergiye dayalı bir mukata’adır. 23 Zi’l-hicce 1179/2 Haziran 1766 tarihli bir ferman, bu verginin alınışına ilişkin Bursalı ipek boyacılarının yakınmaları üzerine gönderilmiştir²⁸. Sözü edilen belgede belirtildiğine göre, Bursa’daki boyacı esnafı, boyahânelerde boyanan

²⁵ Bursa Şer. Sic. B-168, s. 29 a.

²⁶ Bursa Şer. Sic. B-175, s. 2 a-b.

²⁷ BA, MAD, No: 10199 ve No: 10223.

²⁸ Bursa Şer. Sic. B-196, s. 46 b.

ipeğin her vukıyyesinden ancak ikişer akçe resm alındığı halde, mültezimlerin Sakız Adası'ndaki boyacılardan ve diğer boyacılığın yoğun olduğu yerlerden alınan miktarı örnek göstererek daha fazla vergi isteğinde bulduklarını bildirmişler ve bu davranışların önlenmesi dileğinde bulunmuşlardır. Maliye defterlerinden bu konu araştırıldığında, Bursa'da boya vergisi belirlenirken önce *Selânik ve Manisa* boyacılığı örnek tutularak, her vukıyyede 2 akçe alınmasının kararlaştırıldığı ve yıllık 9.000 akçe *mâl* ile *Beytü'l-mâl-i Burusa* mukata'asının gelirleri arasına katıldığı saptanmıştır. Sonra, Bursa elvân-ı ipek boyacılığı, İstanbul Langa Yenikapı'daki boya kârhânesinin koşullarıyla evkâf-ı hümâyûna ilhak edilmiş, fakat bunun uygun olmadığı görüldüğünden, oradan ayrılmış ve artırma sonucu belirlenen 4.300 guruş *mu'accele* ile, mâlikâne tevcih edilmiştir. Yeni mâlikâne sahipleri, Bursa'daki boyacı esnafının bir yerde değil de, şehirde dağılmış olarak bulunmalarından dolayı vergi toplanmasının güçlüğünden yakınmaları üzerine, Manisa boyacılığı mukata'ası örnek tutularak boyacıların birleştirilmesi için mâlikâne sahiplerinin tek bir boyahâne yapmalarına izin verilmiştir. Bu arada mâlikâne sahipleri yeni boyahâne yapımı nedeniyle giderlerinin çok olduğu gerekçesiyle, Bursa'da vergilendirmenin Sakız boyacılığı mukata'ası örnek alınarak yapılmasını istemişlerdir. Yine maliye kayıtları, Sakız boyacılığı mukata'asının da önce evkâf-ı hümâyûna bağlı iken yeniden mîrî mukata'a haline getirildiğini, ancak Sakız'da boyacı esnafını bir araya toplama olanağı bulunmadığından, kadı ve ileri gelenlerce mukata'anın koşullarının belirlendiğini ve buna göre, adı geçen adada dokunup damgaya gelen çeşitli kumaşların tartılıp her vukıyyesinden 2 para alınmak üzere düzenleme yapıldığını göstermiştir. Bunun için Bursa boyacılığı mukata'asının Sakız'ı örnek alamayacağı ve verginin 2 akçe olarak belirlendiği açıklanmıştır.

Nitekim, bu koşullar altında Bursa elvân-ı ipek boyacılığı mukata'ası ortalama 85 guruş yıllık mâl ile XVIII. yüzyıl boyunca mâlikâne tevcih edilmiştir²⁹.

Yukarıda yapmaya çalıştığımız açıklamalar, ipeğin Anadolu'da sanat ve ticaret hayatında büyük bir yer tuttuğunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından bu yana geliştirilen ipek dokumacılığına dayalı geniş bir örgütlenme, bir yandan kalabalık bir üretici kitlesinin geçim kaynağı olmakta ve diğer yandan da devletin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır. İpek, birçok büyük mukata'anın vergi kalemleri arasında

²⁹ Genç, Mehmet, a.g.m., s. 70.

yer almaktadır. Örneğin daha sonra belirteceğimiz gibi, *Erzurum gümrüğü*, *Tokat âmediye mukata'ası*, *Bursa*, *İstanbul*, *İzmir*, *Selânik* ve *Edirne mîzân-ı harîr mukata'ası*, *İzmir*, *Selânik*, *Edirne ve Rumeli'deki diğer şehirlerin gümrük gelirleri* arasında ipek ve ipekli emtianın önemli payı bulunduğu açıktır. Anadolu'nun sanat ve ticaretinde ipeğin ağırlığı, XVIII. yüzyılda da görülmektedir. XVIII. yüzyılda gözlenen özelliklerden biri de, artık Bursa ve çevresinin sadece İran ipeğine bağlı kalmadığıdır. XVII. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyılda da aralıklarla, fakat kesin bir çözüme ulaşılmadığından dolayı sınır çarpışmaları biçiminde sürüp giden savaşlar ve İran'daki karışıklıklar nedeniyle, İran'dan gelen ipek miktarında önceki yüzyıllara oranla belirgin azalma söz konusudur. Bu arada dünyanın doğu-batı ilişkilerindeki büyük değişmelerin de etkisi unutulmamalıdır. Aslında bu eğilim XVI. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bursa'da yerli ipek üretimiyle ilgili ilk belgeler 1587 tarihini taşır³⁰. 1590 yılında Bursa'da üretilen ipekten yılda 40-50.000 akçe *mîzân resmi* alınmaktaydı³¹. Ayrıca XVI. yüzyılın sonlarında, Batılı tâcirlerin sık görünmeye başladığı Foça, Bursa'ya rakip bir ticaret merkezi olarak gelişmeye başlamıştı. İranlı ipek tâcirleri de Bursa'da ödemek zorunda oldukları vergiden kaçmak için Foça'ya daha sonra da İzmir'e gitmeyi kendi çıkarları açısından daha uygun buluyorlardı. Nitekim, bu eğilimin hazineye verdiği zararları önlemek üzere XVII. yüzyıldan itibaren, mîzân-ı harîr mukata'asının yetki alanı genişletildi.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Avrupalı tâcirlerin İran ipeğini kolayca satın alabildikleri bir ticaret limanı olarak önem kazandı ve Halep ile yarışmaya başladı. 1787'de İzmir'den ihraç edilen ipeğin yıllık tutarı 1.865.000 dukaydı ve limandan yapılan toplam ihracatın % 4'ü kadardı³². İzmir'deki yabancı alıcıların çoğu İngiliz, Hollandalı ve Fransız'dı. XVIII. yüzyılda en işlek kervan yolu, Erzurum'dan başlayıp Tokat üzerinden İzmir'e varıyordu. Ancak XVIII. yüzyılda Bursa'daki ipek üretimi, hem nitelik hem de nicelik yönünden İran ipeği ile yarışabilecek duruma gelmiş görünüyor. Nitekim, daha önce anlattığımız mukata'aların parasal değerleri içinde, önemli bölümünü Bursa ve çevresinde üretilen ham ipeğin oluşturması bunun en büyük kanıtıdır. Ayrıca, *mîzân* ve *mengene* mukata'alarının karşılaştırılmasından da anlaşılıyor ki, ihraç edilen ham ipek içinde Bursa'da

³⁰ İnalçık, Halil, Harîr madd., El², s. 214'te Dalsar'dan naklen, bkz. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 386.

³¹ İnalçık, Halil, Harîr madd. El², s. 214

³² İnalçık, Halil, a.g.m., s. 214.

üretilenlerin önemli payı bulunmaktadır. Aslında bu, Bursa ve İstanbul'daki ipek dokumacılığı için bir tehlikeydi. O yüzden, 1806'daki düzenlemede, Bursa ipeğinden belirli bir miktarın İstanbul tâcirlerine satılması, ondan sonra padişahın izniyle Avrupalı tâcirler için ipek satılabileceği öngörülüyordu³³. Bunun nedeni şuydu: 1570'lerden sonra İtalyan ipekli üretiminde mekanikleşmeye doğru gidilmiş, İngiltere'de bu dalda üretim yeni başlamıştı. Bu durumda, Avrupalı tüccarlar İran'dan gelen ya da Bursa'da üretilen ham ipeğe karşı giderek artan bir ilgi göstermişlerdir. İpek, Bursalı dokumacıların da gereksinim duyduğu hammadde olduğu için, fiyatlarda rekabetten doğan bir artış gözlenmişti³⁴. Bursa'da ipek üretimi üzerinde araştırmalar yapan Murat Çizakça'nın görüşüne göre, Bursa ipeklilerinin başlıca alıcıları olan varlıklı ve yüksek dereceli görevliler ve çevreleri satın alma güçlerini artıramayınca ipekli kumaş satıcıları, kumaşlarının fiyatlarını hammadde fiyatlarının artışlarına göre yükseltmemişlerdir. Bu durumda Bursa'daki ipekli üretiminin zayıflaması kaçınılmaz bir duruma gelmiştir³⁵. Bu görüşteki doğruluk payının ne kadar olduğunu belirleyebilmek için çok ayrıntılı çalışmalar yapmak gerektiği açıktır. Zira, Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıldaki gelişmelerin, varlıklı çevreleri güçsüzlüğe ittiğini kanıtlayan belgelerden ziyade, mâlikâne mukata'a tevcihi yönteminin etkisiyle, devletin alması gereken vergilerin toplanmasında aracılık yapan kalabalık bir kitlenin bu işlevi yüklenerek kendilerine büyük paylar ayırabildiklerini gösteren çok sayıda kayıt bulunduğu gibi, somut olarak da bu kişilerin maddi refahının belirleyicisi olan belgeler vardır. Bunlar üzerinde yeri geldiğinde durulacaktır.

b) *Ankara'daki mukata'alar:*

XVI. yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman içinde, Ankara ve çevresinde dokunan soflar, sadece imparatorluk dahilinde değil, Doğu'da ve Batı'da ün yapmıştı. Tiftik keçisinin yününden iğrilen iplerle dokunan kumaşlar, incelik ve parlaklığı nedeniyle, özellikle üst tabakadan kişilerin giyiminde ayrı bir yer tutuyordu. Ankara öylesine yoğun bir sof üretim alanıydı ki, buraya gelen yabancıların ilk dikkatini çeken bu konudaki etkinliklerdi. XVI. yüzyılın son-

³³ İnalçık, Halil, a.g.m., s. 215.

³⁴ Faroqhi, Suraiya, Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmâlâtı, İFM (Ö.L. Barkan Armağan) 41/1-4 (1982-83), s. 241.

³⁵ Faroqhi, S., a.g.m., s. 241.

larında Ankara'nın sof üretim ve ticaretinin durumu belirlenmiştir³⁶. XVII. yüzyıldan itibaren Ankara'nın bu açıdan ekonomik durumunun incelenmesi, ticaret tarihi açısından gereklidir. Suraiya Faroqhi, yaptığı araştırmalar sonucu, çok somut verilerin elde edilmemesine rağmen, XVII. yüzyılda da Ankara'nın en azından canlılığını koruduğu sonucuna ulaşmış ve Ankara'da ekonomik çöküntünün ancak XIX. yüzyılın ilk yarısında belirginleştiği görüşünü ileri sürmüştür³⁷. Adı geçen yazarın kanısına göre, Avrupa rekabetinin, özellikle Avrupa'da sanayi geliştikten sonra mamul madde yerine hammadde isteklerini artırmış olmasının Ankara'da etkisi en azından XVII.yüzyılda sınırlı kalmıştır. O bu yargıya varırken, ilki 1593-1602 yıllarını kapsayan, ikincisi de 1687'den 1693'e süren iki ayrı dönemde Ankara evlerindeki sof tezgâhlarının nicel ve nitel durumlarını karşılaştırmaktadır. Nitekim, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, Ankara'da üretilen sof kumaşlarının küçümsenmeyecek miktarlarda Fransa'ya ithal edildiğini gösteren kanıtlar vardır. Fransızlar ancak 1730 dolaylarında Lille, Arras ve Amiens şehirlerinde sofçuluğu geliştirdikten sonra, Ankara'dan mamul sof ithal etmeyi bırakmışlardır³⁸. Bununla birlikte, XVII. yüzyılda Ankara'da üretilen tiftik ve tiftik ipliğinin sancak sınırları dışına çıkartılmasına konan yasağın, XIX. yüzyıl başlarına kadar yürürlükte kalmış olması, bu dönemdeki değişikliklere işaret etmektedir. Yine Faroqhi'nin saptadığı 1645 tarihli bir belgeden, Cendere mukata'ası emirlerinin, yasağa rağmen kimi tâcirlerin Halep'e, İzmir'e, Sinop'a ve Samsun'a tiftik ve tiftik ipliği gönderdiklerinden yakındığını öğreniyoruz³⁹. İngiliz ve Hollandalı tâcirlerin sayısının giderek artması, İzmir'in bir ihraç limanı olarak önem kazanması bu dönemdedir. Buradan ihraç edilen ticaret eşyası arasında dokunmuş kumaşlarla birlikte tiftik ipliğinin bulunması kuvvetli bir olasılıktır. Nitekim, 1817 tarihinde düzenlenmiş bir belgede, yakın zamanlara kadar yılda 1.000 yük kaba tiftik ipliğinin Ankara bölgesinden İzmir limanına sevk edildiği belirtilmektedir⁴⁰. Avrupa ticaretinde, mamul dokuma ürünlerinden, hammaddeye doğru değişen bir eğilimin sezilmesine rağmen, savaşlar ve savaş sonrası ekonomik bunalımın etkileri, XVIII. yüzyılda Avrupa modasındaki değişmeler gibi nedenlerle hammadde

³⁶ Ergenç, Özer, XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar, *Türk İktisat Tarihi Semineri*, Ankara 1973, s. 153.

³⁷ A.g.m., s. 242.

³⁸ Faroqhi, S., a.g.m., s. 254'te, Paul Masson, *Histoire du commerce Français dans le Levant au XVIIIe Siècle* (Paris 1911), s. 457'den naklen.

³⁹ A.g.m., s. 252.

⁴⁰ A.g.m., s. 254.

talebindeki tıkanmalar sonucu, bölgedeki tiftik ipliğinin önemli bir bölümünün yerli sanayi için kullanıldığı düşünülmalıdır⁴¹.

XVIII. yüzyılda düzenlenmiş maliye defterlerini incelediğimizde, ilginç ve açıklanması gereken verilerle karşılaşırız. Örneğin, H. 1130/M. 1718 tarihli Başmuhasebe defterinin Ankara sancağındaki mukata'alarla ilgili bölümünde⁴², bir *Mukata'a-i damga-i kirpas-ı penbe* vardır. Bunun yıllık *mâli*, H. 1130 M./1718'de 30.000 akçe kaydedilmiş, H. 1147/M. 1734-35'te 10.000 akçe eklenerek 40.000 akçeye çıkarılmıştır. Bu mukata'anın yanında bir de *Mukata'a-i damga-i Ankara ve tevâbi'i* adıyla kaydedilmiş vergi birimi vardır ki, yıllık *mâli* 27.273 guruştur ve kalemiyesiyle birlikte 30.000 guruşa ulaşmaktadır. Görüldüğü gibi, bu meblâğ Bursa ve ona bağlanan yerlerin mizân-ı harîr mukata'asının yıllık *mâlinden* daha fazladır. Pamuklu dokuma ürünlerinden alınan vergiler, ayrı bir mukata'a olarak ayrıldığına göre, bu ikinci damga mukata'asının doğrudan doğruya sof üretimiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda bu mukata'a *damga ve cendere mukata'ası* diye anılırdı. Padişah hâslarından olan bu mukata'a yalnızca Ankara ve çevresinin sof üretimini kapsamayıp, Kalecik, Tosya, Koçhisar, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisar gibi sof üretiminin görüldüğü diğer yerleri de içine alıyordu. Ancak, mukata'a gelirlerinin dörtte üçünün Ankara ve çevresinden elde edildiğini, dönemin belgeleri kanıtlamaktaydı⁴³. Oysa XVIII. yüzyılda diğer yerlerin gelirlerinin ayrı ayrı mukata'aya bağlandıkları görülmektedir. Örneğin, Koçhisar (İlgaz)'da *damga-i cendere ve tevâbi'i* mukata'ası 80.000 akçe yıllık *mâli* ile iltizâma verilirken, H. 1128/M. 1716'da 2.328 akçe zam yapılmış ve H. 1129/M. 1717'de de 300 guruş muaccelle ile Koçhisarlı Mustafa Ağa'ya *mâlikâne suretiyle* verilmiştir⁴⁴.

Aynı şekilde, Tosya cendere mukata'ası da Hatun nehri çeltik mukata'asıyla birlikte H. 1132/M. 1719-20'de yıllık 120.000 akçe ile defterde kayıtlıdır. Bu iki mukata'ada dikkati çeken özellik, *cendere damgası* adını taşımalarıdır. *Cendere*, Bursa'da mengene denilen ve dokunan kumaşların perdahtlandığı, yani düzeltilip parlatıldığı alettir ve genellikle bu üretim dalında XVI. yüzyıldaki uygulamada vergi, cenderede perdahtlanan kumaşlardan alınır ve vergi alın-

⁴¹ A.g.m., s. 254.

⁴² BA, MAD, No: 9510, s. 85-88.

⁴³ Ergenç, Özer, XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, s. 162.

⁴⁴ BA, MAD, No: 9510, s. 93-95.

dığını belirlemek üzere damga vurulurdu. Mukata'anın bu adla anılması da bunun içindi. Tosya ve Koçhisar'da aynı uygulama sürdürülmekteydi ki, verginin adında bir değişiklik görülmemektedir. Ancak, Ankara'da XVIII. yüzyılda bu vergi biriminin yalnızca, damga mukata'ası diye anılmaya başlaması nasıl açıklanabilir? Ankara'yla birlikte Tosya ve Koçhisar'da ayrıca *damga-i kirpas-ı penbe* adıyla pamuklu dokuma üretiminden alınan vergiler gösterildiğine göre, Ankara'daki büyük gelirli damga mukata'asının tiftik ve tiftiğe dayalı dokuma koluyla ilgili olduğu açıklık kazanmaktadır. Ankara'da vergi adında *cendere* deyiminin kullanılmaması, XVII. yüzyıldan itibaren başlayan değişimle ilgili olmalıdır. XVI. yüzyılda tiftik ipliği, Ankara ve çevresindeki tezgâhlarda dokunarak kumaş haline getirildikten sonra satılırdı. İpliği alan doğrudan sofçu esnafıydı. Ankara'ya gelen yabancı tâcirlerin aldıkları veya Ankaralı sof tâcirlerinin Avrupa'daki vekilleri aracılığıyla sattıkları kumaştı⁴⁵. Oysa, XVII. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Avrupa'da dokuma sanayiinin gelişmesiyle birlikte, onların isteği hammaddeye yani ya tiftiğe ya da tiftik ipliğine doğru kaydı. Bu olguyu, yasaklamalarla mutlak biçimde önlemek olanak dışı olduğundan, pek muhtemeldir ki, XVIII. yüzyılda da dış talep ağırlıklı olarak iplik satın alma biçimindedir. Doğal olarak bu durumda, vergilendirme yöntemlerinde değişikliğe gidilerek tiftiğin kumaş haline gelmesi beklenmeden, ham ya da iplik büküldükten hemen sonra vergiyi almak gerekmiştir. Nitekim Bursa'da mîzân resmi ham ipekten veya *pod ve meş-dûd* haline getirilmesi aşamasında alınmaktaydı. Çünkü orada, XVI. yüzyıl sonlarına kadar ipeğin hemen tamamı İran'dan gelmekteydi ve Bursa'da işlendiği kadar, Batı'lı tâcirler tarafından da satın alınmaktaydı. Ankara'da aynı durum söz konusudur. Tosya ve Koçhisar'da ise, mukata'anın *cendere* adını taşıması, Faroqhi'nin dediği gibi, buralarda Ankara'da üretilenlerden düşük nitelikli olan kuşak ve şâli yapımında, dışarıya satılmayan tiftik iplikleri değerlendirilmiş olmalıdır⁴⁶.

Bursa ve Ankara'daki üretime ilişkin belgelerden derlediğimiz bilgiler, bizi çok boyutlu araştırmalar yapılması gerekliliği ile karşı karşıya bırakmaktadır. Çözümlememiz ve somut verilerle kanıtlamamız gereken bir dizi gözleme dayalı sorunlar vardır. Birinci olarak gözlenen şudur: XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ticaretinde büyük değişikliklerin olduğu kesindir. En azından, yukarıda yaptığımız değerlendirmelerde, bilemediğimiz bir etmeden kaynaklanan büyük bir yanlışlık bulunmuyorsa, XVIII.

⁴⁵ Ergenç, Özer, a.g.m., s. 155-160.

⁴⁶ Faroqhi, S. a.g.m., s. 254.

yüzyılda Ankara tiftik yünü ve sof kumaşı üretimine dayalı ticaret, Bursa'daki ipek üretimi ve ticaretinden önde görünmektedir. Bursa ve çevresinin ürettiği ham ipek artı 25 yük İran ipeğinden alınacak vergilere dayalı mukata'a, yılda 15.000 guruş mâl ile mültezime devredilirken, Ankara'nın damga mukata'asının yıllık değeri 30.000 guruştur. İkincisinde dokunmuş kumaştan alınan vergilerin de bulunacağını düşünerek, Bursa'nın kumaşlardan alınan *mengene* mukata'asını, yıllık 2.500 guruşla *mîzân mukata'ası*na eklese bile, Ankara'nın vergi gelirlerinin fazlalığı küçümsenmeyecek orandadır. Fakat, belgelerden derlenen veriler, XVI. yüzyıl kadar ayrıntılı olmadığından dolayı, bu konuda daha somut değerlendirmelere geçilememektedir.

İkinci sorun, XVIII. yüzyılda, dönemin kendi içindeki gelişmelerin tam anlamıyla saptanamamasıdır. Mehmet Genç'in bu konu üzerinde iki değerli makalesi, önemli açıklamalar getirmesine rağmen, beliren soruların cevapları, yukarıda da belirttiğim gibi, sanıyorum yapılması gerekli çok ayrıntılı çalışmalarla verilebilecektir. Genç, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş*⁴⁷ adlı incelemesinde, XVIII. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin birbirinden oldukça farklı eğilimler gösteren iki döneme ayrılabilceğini belirtmektedir. Bu dönemlerin de siyasal ve askeri gelişmelerle çakıştığına, dikkati çekmektedir. Yüzyılın başından 1760'a kadar geçen sürede Osmanlılar bir önceki yüzyılın sonunda uğradıkları yenilgi ve kayıpları bir ölçüde gidermeyi başararak rahatladıkları halde, 1760'tan sonra kesin başarısızlığa uğramışlardır. Ekonomik hayat da, bu tarihle birbirinden ayrılan iki dönemin birincisinde belirgin bir genişleme içinde, ikincisinde ise gözle görünür bir daralmayı taşımaktadır⁴⁸. Osmanlı ekonomisi XVIII. yüzyılın ilk yarısında, hemen bütün dalları kapsayan bir genişleme içindedir. Büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınai üretim genişlemektedir. İstanbul, Halep, Ankara, Bursa, Tokat, Edirne, Selânik gibi merkezlerde üretim artmaktadır. Genişleme kendisini sadece sanayi alanında değil, tarım alanında da gösterir. Bu ekonomik büyümenin sonucu, devlet bütçesine ait gelirlerde yüzyılın başından ortasına % 50 oranında artma olmuştur. Buna karşılık, yüzyılın ikinci yarısında da tersine bir gelişme ile, genişleme yerini daralmaya bırakır ve her alanda belirgin bir sı-

⁴⁷ Genç, Mehmet, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş, *Yaptı* 49 (Nisan-Mayıs 1984), s. 52-61.

⁴⁸ Genç, M., a.g.m., s. 53.

kıntı başgösterir. Genç, ekonomi alanındaki bu eğilimi, savaşlar nedeniyle harcamaların gittikçe artmasına bağlar.

Mehmet Genç, yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinden daha önce kaleme aldığı bir diğer incelemesinde, XVIII. yüzyıl maliye belgelerinin değerlendirilmesi konusuna açıklık getirmekte ve bunlar üzerinde yaptığı toplu hesaplamalarla somut durumun belirlenmemesine rağmen, bir önce üzerinde durduğumuz sonuçlara varmaktadır⁴⁹.

Bu konudaki düşüncelerimizi, daha sonraki değerlendirmeye bırakarak, Osmanlı şehirlerindeki sanayi faaliyetlerini incelemeye devam edelim:

2. Pamuklu dokuma sanayi ile ilgili mukata'alar:

Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasabalarında pamuk ipliği iğrilerek, bunlardan her tür ve desende kumaşlar dokunmaktaydı. Bu üretim dalında yapılan işlemlerin sırası şöyleydi: Kırsal alanda yetiştirilen pamuk, kovağından çıkarılarak, şehirde pamuk pazarında ilgili esnafa satılmakta ve *çırık* adı verilen aletlerde iğrilerek iplik haline getirilmekteydi. *Cullâh* esnafı da bunlardan bogasi, alaca, astarlık, dülbend gibi adlarla anılan kumaşlar dokunmaktaydı. Pamuktan iplik yapılması, çeşitli beldelerde farklı gruplar tarafından gerçekleştiriliyordu. Örneğin, XVII. yüzyılın başlarına ilişkin bir belgeden, Manisa'da kadınların pamuk ipliği büktüklerini ve bunları pazarladıklarını öğreniyoruz⁵⁰. Burada, cullâh taifesinin, çevredeki köylerden Manisa'da Perşembe pazarına getirilen pamukları, "nice fakîre hatunlar ve gayrisi" almadan madrabazların toplayıp başka yerlere götürdüklerinden yakınılmaktadır.

Bu sanayi kolunda üretilenler, her beldenin özelliğine göre kanunlarla belirtilen vergiye tâbi idi. Yöntem olarak vergisi ödenen eşyaya damga basıldığından dolayı, mukata'aya bağlanan bu gelirler damga vergisi diye adlandırılıyordu. Maliye defterlerinde, zaman zaman pamuklu dokumadan alınacak vergiler açıklanmaktaydı. Örneğin, Ankara *damga-i kirpas-i*

⁴⁹ Genç, Mehmet, 18. Yüzyıla Ait Osmanlı Mâlî Verilerinin İktisadî Faaliyetinin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerine Bir çalışma, *Türk Dünyası Araştırmaları* 11/2 (1981), s. 33-77.

⁵⁰ Uluçay, Çağatay, 17. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı, İstanbul 1942, s. 138, Vesika: 22.

penbe mukata'ası kayıtları arasında H. 25 Zi'l-hicce 1148/M. 7 Mayıs 1736 tarihli bir derkenarda "dokunan pamuk bezlerinin her topundan 2'şer akçe resm-i damganın mîrî için alınmasının eski tahvîl beratlarında yazılı olduğu belirtilerek, aynı uygulamaya göre, mukata'anın iltizâma verildiği" yazılıdır⁵¹. Aynı şekilde, Çankırı muhasebe defterlerinde de şu açıklama vardır: "Kengiri sancağı sınırları içinde bulunan kasaba ve köylerde dokunan beyaz penbeleri, diğer yerlerde dokunan eşya gibi *mîrî damga* ile damgalanmadan satışına cüret edildiği için, bu konuda düzen sağlamak üzere, adigeçen sancakta dokunan ve pazar kurulan yerlerde alınıp-satılan penbe bezinin her topundan 2'şer akçe resm-i damga alınmak şartı konulmuştur"⁵². *Damga-i Hamîd ve Isparta mukata'ası* kayıtlarında bu konudaki açıklama daha ayrıntılıdır. Belirtildiğine göre, Hamîd, Burdur, Keçiörlü, Eğridir, Uluborlu, Yalvaç-ı Karaağaç kazâlarında işlenen *astar*, *bogasi*, *dülbend*, *alaca*, *boyalusuz*, *penbe bezi* ve *keten bezi*'nin her 5 zırâ'ından 1 akçe ve *beledî dülbend*'in her birinden 3 akçe ve beledî yasadığın çiftinden 2 akçe ve beyâz ve uzun peşkîrin her birinden 3 akçe ve peştemâlin çiftinden 2 akçe ve hammâm gömleği ve düğmesinden 1'er akçe ve makramanın çiftinden 1 akçe ve elvân kuşağının herbirinden 1 akçe alınması öngörülmektedir. Ayrıca, "hallâc tâifesinin" damgaya ilişkin işledikleri eşyanın her birisini damga emini görüp çürük ve kalp olmamak üzere mîrî damgayla damgalanıp, vergilerin mîrî için alınması koşulu getirilmiştir⁵³.

Vergiler böylesine ayrıntılı belirtilmesine rağmen, ülke çapında ölçü birimlerinde bir standardizasyonun bulunmaması nedeniyle, çok sağlıklı değerlendirmeler yapmaya olanak vermeseler de, ülkedeki pamuklu okuma dalında ne ölçüde ve nerelerde etkinlikle bulunulduğunu anlamamıza yarayacak en önemli belgeler, mukata'a kayıtlarıdır. Aşağıda XVIII. yüzyıl Başmuhasebe defterlerine dayanarak düzenlenen tablo, dokuma sanayiinin durumunu göstermektedir:

⁵¹ BA, MAD, No: 9510, s. 85-88.

⁵² BA, MAD, No: 9510, s. 93-95.

⁵³ BA, MAD, No: 9510, s. 77-79.

Damga-i kirpas-ı penbe mukâta'aları

Yer	Mukâta'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Kastamonu	250.000 + 65.000 = 315.000 akçe	Artırım M. 1127'de
İnegöl (Saruhan)	90.000 "	"
Saruhan	180.000 + 37.490 = 217.490 "	"
Akhisar (Saruhan)	10.000 "	"
Hamîd-Isparta	349.000 "	"
Ankara	30.000 + 10.000 = 40.000 "	"
Çankırı	12.000 "	"
Lârende	152.000 "	"
Maraş	60.000 "	"
Ayıntab	72.000 "	"
Niğde	86.500 "	"
Tokat	(11.178,5 guruş) 1.341.420 "	Boyahâne ile birlikte
İstanbul	487.560 "	"
Trabzon	604.080 "	Ketenbezi damgası

Tablodan da anlaşılacağı üzere, dokuma sanayii dalında Bursa'daki *ipek*, Ankara'daki *sof* yoğun üretiminden sonra, Kastamonu, Manisa, Isparta ve çevresi pamuklu dokumada, Trabzon ve çevresi de keten bezi üretiminde dikkati çekmektedirler. Bu üretim bölgelerinde üretilen ürünlerin iç pazar için önem taşıdıkları açıktır. Ancak, daha önce sözünü ettiğimiz iki büyük üretim dalındaki meblâğlara ulaşamamış olmaları, bunların dış ticaretteki payının sınırlı olduğuna işaret sayılmalıdır. Yalnızca, bu örnekler içinde Tokat'ın ayrı bir özelliği bulunduğu düşünülebilir. Çünkü Tokat, İran'dan Batı Anadolu'ya ulaşan kervan yolu üzerinde bulunduğundan dolayı, burada dokuma sanayiinin yalnız yakın pazarın istekleri ile sınırlı kalmayacağı açıktır. Nitekim, *damga ve boyahâne* vergilerinin bir mukata'ada birleşmiş olması, burada gelişmiş bir dokuma sanayii bulunduğuna kanıt olarak kabul edilebilir.

3. Dericilik ile ilgili mukata'alar:

Şehirde kasapların kestikleri hayvanların derileri, kılları ve iç yağı ayrıca işlenirdi. Bunlarla uğraşan ayrı sanatkâr grupları vardı. Deriler, deb-

bâğlara, kıllar muytâblara, içyağı da sabunculara satılıyordu. Debbâğlık, Anadolu'da en eski sanatlardan biriydi. Satın alınan deriler, önce iyice yıkanır, sonra bir metre derinliğinde çukurlara yatırılarak, kendilerinin geliştirdikleri yöntemlerle işlenirdi. Uzun süren işlemlerden sonra, deriden gön ve meşin elde edilir, bunlar her türlü ayakkabı işleyen esnafa satılırdı. Bu üretim dalında çalışanların üretimlerinin yerel tüketimle sınırlı kaldığını, *sahtiyan*'dan alınan vergilere dayalı mukata'aların değerleri, diğer mukata'alarla karşılaştırıldığı zaman kolayca anlaşılıyor. Örneğin, XVIII. yüzyılda Manisa ve çevresinde işlenen *sahtiyan* vergisi için şu kayıt ilginçtir. Maliye defterlerinde, Saruhan sancağının Manisa kazâsında olan debbâğ tairesinin ürettikleri sahtiyan, meşin ve gönün resm-i damgası kimsenin kayd ve beratına dahil olmadığı görüldüğünden mîrî mukata'a haline getirilerek yıllık 300 guruş *mâl* ve 500 guruş muaccele ile mâlikâne suretiyle tevcîh edilmiştir, diye yazmaktadır. Sonra bu mukata'aya H. 1127/M. 1705 tarihinde 100 guruş zam yapılarak 400 guruşa çıkarılmıştır⁵⁴. Aşağıdaki tabloda, Anadolu'nun şehir ve kasabalarından bazılarında, sahtiyandan alınan vergilere dayalı mukata'aların değerleri gösterilmiştir:

Yer	Mukata'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Uşak, Gediz ve Simav	60.000 akçe	
Gerede	24.000 "	
Güzelhisâr-ı Aydın	45.356 "	
Manisa	48.000 "	
Bolu	120.000 "	

Tablodaki örneklerin sayısının sınırlı olmasının nedeni, bu mukata'aların büyük gelirli olmamalarından dolayı tek olarak ihâle edilmeyip genellikle sancak gelirleri içinde kalmalarıdır. O nedenle, sancak mutasarrıfı paşaların, vezirlerin hâsları ya da *bedel-i sancak mukata'aları*'nın toplamı içinde yer almışlardır.

⁵⁴ BA, MAD, No: 9510, s. 51-56.

4. Gümrük mukata'aları:

XVIII. yüzyıl ticaret hayatının önemli göstergelerinden biri de gümrük mukata'alarının değerleridir. Osmanlı kanunu, ülkeye gelen ve çıkan her türlü ticaret eşyasından gümrük vergisi aldığı gibi, ülke içinde de gümrük uygulamasına başvurmuştur. Temelde, *tüccâr-ı seffâr* denilen belgeler arasında ticaret yapanların, girişebilecekleri spekülasyonların doğuracağı sıkıntıları önlemek amacıyla başvurulmuş bir önlem olan bu uygulama, aynı zamanda hazinenin en büyük gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur. Çok somut verilere ulaşılamamasına rağmen, genel gelişmelere ışık tutacak kanıtları, bu mukata'aların incelenmesiyle bulabilmekteyiz.

a) Antalya gümrüğü:

XV. ve XVI. yüzyıllarda Antalya limanı, Anadolu'nun önemli bir ihraç merkezi durumundaydı. Antalya-İskenderiye deniz yoluyla Anadolu'dan büyük ölçüde sanayi ürünü çıkarılıyor ve Arap ülkeleriyle bağlantı bu noktadan sağlanıyordu⁵⁵. Ancak, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Akdeniz ticaretindeki büyük değişimler, Anadolu'da İzmir'in gittikçe artan bir öneme sahip olması gibi nedenlerle Antalya trafiğindeki yoğunluğun eski düzeyinde bulunmadığı anlaşılıyor. Mukata'a kayıtlarından, gümrük mukata'asının yüzyılın birinci yarısındaki durumunu izleyebiliyoruz. Önce, gümrük mukata'ası, kassâbiye, kahve, şem'hâne, boyahâne ve ihtisâb vergileriyle birleştirilerek, yılda 928.200 akçe yıllık mâl ile iltizâma verilmiştir. Yapılan açıklamalardan anlaşıldığına göre, yukarıda belirtilen akçe tutarını her yıl hazineye ödemek koşuluyla mukata'a mâlikâne usulüyle iltizâma verilmişken çeşitli nedenlerden dolayı gelirleri, hazineye ödenmesi gerekeni bile karşılayamaz duruma gelince H. 1137/M. 1724 yılı başından itibaren mukata'anın işletilmesi *emîn* denilen bir görevliye verilmek suretiyle, vergiler toplanmaya başlamıştır. Mukata'a emaneten işletilirken, H. 1137/M. 1724-5 yılında 4.545,5 guruş (545.460 akçe), H. 1138/M. 1725-6 yılında 4.091 guruş (490.920 akçe), H. 1139/M. 1726-7 yılında 4.805 guruş (576.600 akçe) H. 1140/M. 1727-8 yılında 5.492 guruş (659.040 akçe) gelir sağlandığı görülmüştür. Mukata'a emaneten işletilirken çok sıkı bir denetim altında tutulduğundan dolayı, bu toplam yıllık gelirlere, en az vergi

⁵⁵ İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire*, s. 127; Ergenç, Özer, Ankara İktisadî Tarihine Ait Araştırmalar, s. 46.

kayıyla ulaşılmış gerçek değerler olarak bakmak gerekir. Çünkü, bu dönemde mukata'aya Antalya kalesi topçubaşısı Ahmed Ağa *nâzır*, Aydın muhassılı Vezir Abdullah Paşa tarafından da Salih-zâde adlı bir adam *mübâşir* olarak atanmış ve Antalya kadısının denetiminde ayrıntılı defter tutulmuştur. Bu dört yılın gelirlerinin, maliye defterlerinde kayıtlı 928.200 akçenin yarısı dolayında seyretmesi üzerine, mukata'anın yeniden mâlikâne suretiyle iltizâma verilmesinin daha yararlı olacağı düşünülmüş ve son yılın geliri üzerine zam yapılmış ve 6.100 gurus mâl bağlanarak eski mültezimin üzerinde bırakılması uygun görülmüştür⁵⁶. Mukata'aların ihalesinde esas alınan, olabildiğince artırma kuralına uyulmasına rağmen, 6.100 gurus (732.000 akçe) yıllık gelir saptanması, Antalya gümrüğünün daha önceki durumuna (yıllık 928.200 akçe gelire) göre, aşağılarda kalmaktadır. Bu durum, Antalya limanının dışsıtım açısından belirli bir gerileme içinde bulunduğunu göstermektedir.

b) Trabzon gümrüğü:

Bütün Doğu Karadeniz kıyısında liman kasabalarını da içine alan bu gümrük mukata'ası, Karadeniz'de gerçekleştirilen ticaret etkinliklerini ver-gilendiriyordu. Muhasebe defterlerinde Trabzon iskelesinden başka, bir Gönnye bir de Kaş iskelesinde gümrük bulunmaktaydı. Ancak ağırlık Trabzon'daydı. XVIII. yüzyılın başından itibaren Trabzon gümrüğünün, ihtisâb, dellâliye, şem'hâne gelirleriyle birlikte bir mukata'a oluşturduğunu ve 800.000 akçe dolayında yıllık tutarı hazineye ödemek koşuluyla iltizâma verildiği anlaşılıyor⁵⁷. H 1169/M. 1755-6'da yıllık mâli 848.000 akçedir⁵⁸. H. 1194/M. 1780 yılında ise 848.000 akçeye bir takım ilavelerle, bu tutar 946.485 akçeye yükselmiştir⁵⁹. Bu rakamlar, gümrüğün yüzyıl içinde gelirlerinde ortaya çıkan değişiklikleri pek az yansıtmaktadır; fakat gösterdiği şudur ki, Trabzon limanı Antalya limanından daha yoğun bir etkinlik alanıdır. Trabzon limanının, eskiden beri Anadolu'ya doğrudan ticaret malları için İstanbul'a ulaşımında kullanılan bir yol olduğunu biliyoruz. Bunun yanında, özellikle yükte ağır mallar için deniz yolunun daha ucuz oluşu,

⁵⁶ BA, MAD, No: 9510, s. 71-74.

⁵⁷ Trabzon Şer. Sic. 1866, s. 78 b'de Trabzon gümrüğünün 1 Muharrem 1114/28 Mayıs 1702 tarihinden itibaren yılla 8 yük akçeye iltizama verildiği yazılıdır.

⁵⁸ BA, MAD, No: 10199, s. 533.

⁵⁹ BA, MAD, No: 10223, s. 92.

iç ticaret bakımından da burasını önemli kılmaktadır. Nitekim, bu konudaki düşüncelerimizi doğrulayan belgeleri, maliye defterlerinde bulabiliyoruz. Örneğin, 8 Muharrem 1194/15 Ocak 1780 tarihli bir kayıтта, Trabzon tâcirlerinin satın aldıkları bakır, fındık, demir, aba, kebe ve çeşitli eşyalarından, gümrük emininin yasal olmayan isteklerde buldukları belirtilmektedir⁶⁰. Anlaşıyor ki, buradan hacimli, ağır ticaret eşyası nakledilmektedir. Çünkü bir başka belgede de, aynı mukata'aya bağlı Rize kazasının gümrük emini, gemisine yüklediği 350 kantar yapığı ve 2.000 İstanbul kıyeli tuz ve diğer eşyasının gümrük vergisini vermeyen tâcirden yakınması üzerine gereken emrin verildiği yazılıdır⁶¹.

Trabzon'dan başka Doğu Karadeniz bölgesinde, Gönye iskelesi gümrüğü 200.000 akçe, Kaş iskelesi gümrüğü de 2.000 gurus (240.000 akçe) yıllık mâli olan iki mukata'aya bağlanmıştır⁶².

c) *Erzurum gümrüğü:*

Maliye defterlerinde, Erzurum'da gümrüğe ilişkin iki mukata'a görülmektedir. Bunlardan biri *mukata'a-i gümrük-i Erzurum*, diğeri de *nezâret-i gümrük-i Erzurum* adlarıyla kayıtlıdır. H. 1169/M. 1755-6 yılına ait kayıtlarda, bu iki mukata'anın nitelikleri üzerinde açıklama bulunmadığı halde, H. 1194/M. 1780 tarihli defterde bir ölçüde aydınlatıcı bilgi vardır. Sözü edilen bu ikinci defterde *mukata'a-i nezâret-i gümrük-i Erzurum*'un, Erzurum gümrüğünden ayrılmış olduğu belirtilmektedir. *Mukata'a-i Erzurum ise, kassâbiye, ihtisâb, mizân, beytü'l-mâl-i âmme ve hâssa* mukata'alarıyla birleştirilmiş olduğu gibi, bu vergi biriminde, bunlardan başka gelirlerin de yer aldığını gösteren kayıtlar yer almaktadır. Örneğin, 7 Zi'l-hicce 1188/8 Şubat 1775 tarihini taşıyan bir derkenarda şu açıklama bulunmaktadır: Erzurum eyâletindeki Hınıs ve Tekman sancaklarına Süleymanlı aşireti ümerâsından Mehmed ve Demir Mehmed'in ataları İbrahim Bey "ber vech-i yurtluk ve ocaklık mutasarrıf iken" öldüğünde, buraların yönetimi başkalarının eline geçmiştir. Daha sonra ailenin hakkı ortaya çıkınca yine kendilerine tevcih edilmiş ve böylece aile içinde babadan oğula sancakbeyliği görevi intikal etmiştir. Belirtilen tarihte hak sahibi bulunan Veli'nin

⁶⁰ BA, MAD, No: 10223, s. 92, derkenar 1.

⁶¹ BA, MAD, No: 10223, s. 92, derkenar 3.

⁶² BA, MAD, No: 10199, s. 533; No: 10223, s. 95, 97.

yaşı küçük olduğu için amcası tasarrufta bulunmaktadır ve hazine defterinde her yıl mîrî için Erzurum gümrüğü emînlerine 1.000 guruş ödenmesi koşuluyla bu tasarrufun devlet tarafından tanındığı kaydedilmiştir. Defterde ayrıca benzeri açıklamalar bulunmaktadır. Bunlara göre, adı geçen mukata'anın Erzurum eyaletinde çeşitli gelir kaynaklarını içinde bulunduran büyük bir mukata'a olduğu anlaşılıyor. Nitekim, bu mukata'anın yıllık mâli, H. 1169/M. 1755-6'da 112.984 guruş olarak kaydedilmiş, fakat "*ber müceb-i telhîs ve fermân-ı âlî*" 80.000 guruş olarak düzeltilmiştir. Daha sonra H. 1170/M. 1756-7'de 80.118 guruş yazılmıştır⁶³. H. 1194/M. 1780'de ise 95.094 guruş yıllık mâl zamlarla 96.488 guruşa çıkmış görünmektedir⁶⁴. Bu mukata'a içinde gümrük gelirlerinin payını belirlemeye olanak yoktur. Ancak, gümrük hizmetlerinin yürütülmesi için ayrıca kurulmuş olduğu anlaşılan *gümrük nezâretine* ilişkin mukata'a bu konuda daha aydınlatıcıdır. Yıllık mâli 25.200 guruş olarak belirlenen ve 100 guruşu *kitâbet-i nezâret*, 100 guruşu da *rehdârlık-ı nezâret* için olduğu belirtilen bu mukata'anın yılda hazineye ödediği yüksek meblâğın, Erzurum ve çevresinin iç ve dış ticaret açısından yoğun bir trafiğe işaret etmekte olduğu açıktır.

d) Tokat âmediye resmi mukata'ası:

Âmediye resmi, Tokat'a *Erzurum*'dan, *Hind*'den, *Bağdat*'tan ve Osmanlı ülkesinin içinde çeşitli yerlerden gelen ticaret eşyasından alınan bir vergidir. Bu vergiye dayalı mukata'anın yıllık mâli, 11.691,5 guruş olarak kaydedilmiştir⁶⁵. Bu toplam içinde, dışarıdan gelen ticaret eşyasının sağladığı geliri belirleyemiyoruz. Yine tam anlamıyla şimdilik saptayamadığımız özelliklerinden biri de, Osmanlı ülkesinde nerelerden Tokat'a gelen ve hangi tür metâdan ne oranda vergi alındığıdır. Ancak bu verginin adının "âmediye" (geliş) vergisi olması ve defterde "gayri ez refiye" diye bunun özellikle belirtilmesi yanında, aşağıdaki kayıttan da sezilebileceği gibi, herhalde Tokat'ın doğusundaki beldelerden Batı'ya doğru nakledilirken, bu şehre uğrayan, gümrüğe tâbi metâdan sözü edilen vergi alınmaktaydı. Böylece, asıl dış ticarete konu olan eşyanın bu mukata'anın denetimi dışında kalamayacağı düşünülmüştü. Fakat Osmanlı ülkesinde üretilen

⁶³ BA, MAD, No: 10199.

⁶⁴ BA, MAD, 10223, s. 233.

⁶⁵ BA, MAD, No: 10223, s. 185.

ürünlerin bu vergiye tâbi olup olmadığı konusunda anlaşmazlıkların ortaya çıktığı da görülüyordu. 5 C. Âhir 1194/8 Haziran 1780 tarihli bir derkenarda, o sırada mukata'ayı mâlikâne elinde bulunduran Mehmed Bey'e "şurût-ı mukayyede" üzere vergileri toplaması için emir verildiği kayıtlıdır. 3 Şa'ban 1194/4 Ağustos 1780 tarihli bir diğer derkenarda, adı geçen Mehmed Bey'in Karahisâr-ı Şarkî şaphânesi emînlerinden yakınması yer almaktadır. Belirtildiğine göre, şaphâne mukata'ası emînleri her nasılsa sağladıkları bir emirle şaptan alınması gereken âmediye resmîni ödemekten kaçınmaktadırlar. Bu yakınma üzerine vergilerin ödenmesi emredildiğine bakılırsa, Karahisâr-ı Şarkî'de üretilen şap, vergi kapsamı içindeydi. Bu durumda, Tokat âmediyesi, esas olarak ülkeye ithal edilen metânın tam göstergesi niteliğini taşımamaktadır.

Ancak Tokat âmediyesi, 25.000 guruş yıllık mâli olan Bağdat gümrüğü⁶⁶ ve Erzurum gümrüğüyle birlikte değerlendirildiğinde, her üçünün de yüksek değerli mukata'alar olduğu ve bu düzeye ulaşmalarının dış ticaret maddelerini önemli ölçüde denetleyebilmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

5. İhtisâb mukata'aları:

Bilindiği gibi, İslâm'daki "emr bi'l-ma'ruf nehy 'ani'l-münker" kuralına göre, Osmanlı padişahı da bir Müslüman halifesi olarak reâyânın genel düzenini sağlamakla yükümlüydü. Çarşı ve pazar düzeni, bu kuraldan kaynaklanan ve adına *hisba* denilen esaslara göre sağlanırdı. Padişah adına hisba kurallarını uygulayan muhtesibler, esnaf örgütünün belirlenen standartlara uygun üretimde bulunmalarını denetlemenin yanında, üreticiye ve tüketiciye en uygun fiyatların belirlenmesinde etkiliydiler. Bu görevleri kamuyu ilgilendirdiğinden dolayı, Osmanlılar hem bu hizmetin karşılığı hem de üretilen metâ için topluca *ihtisâb rûsûmu* denilen bazı vergileri alırlardı. Muhtesibler, bu açıdan aynı zamanda birer maliye görevlisiydiler ve *ihtisâb vergileri* de aynı diğerleri gibi mukata'aya bağlanarak iltizâma verilirdi. Çoğu zaman şehre gelen hubûbattan, meyvadan, undan, odundan ve benzeri maddelerden alınan *bâc*'lar da ihtisâb mukata'asının gelirleri arasına katılırdı. Bu nedenle, ihtisâb gelirleri şehirde üretilen ve pazarlanan tüm ürünlerle, şehir ve çevresindeki kırsal alan arasındaki beslenme

⁶⁶ BA, MAD, No: 10223, s. 265.

ilişkilerine ışık tutan değerler niteliğini taşımaktadır ve bunlar bir bakıma, şehirlerin büyüklük ve yakın pazar etkinliklerindeki canlılığın göstergesiydi. Bu bakımdan aşağıdaki tablo, örnekleme yönünden anlamlıdır.

İhtisâb Mukata'aları

Yer	Mukata'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Tavşanlı	47.516	akçe
Bursa	604.170	"
Güzelhisâr-ı Aydın	187.000	"
Tire	57.648	"
Antalya	57.100	"
İstanos (Antalya)	21.000	"
Manisa	100.000	"
Gördes	60.000	"
Ankara	100.000	"
Karahisâr-ı Şarkî	48.000	"
Lârende	152.000	"
Konya	73.529	"
Niğde	86.500	"
Kayseri	60.000	"
Beyşehir	12.000	"
Sis	420.000	"
Adana	636.000	"
İzmit	120.000	"
Karahisâr-ı Sâhib	48.660	"

Görüleceği üzere, *ihtisâb* ve *bâc* gelirlerine dayalı gelirler, gümrük ve yoğun üretim sonucu dış pazarlara gönderilen metâ üzerine konan vergiler düzeyinde değildir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, ihtisâb gelirlerinin çoğunluğu üretimin sınırlandırıldığı ve fiyatların serbest piyasa koşullarında oluşmadığı ve rekabetin yasaklandığı esnaf örgütlerinin faaliyetleriyle ilgili olmasıdır. İkincisi de, *ihtisâb* ve *bâc* adı altında toplanan vergilerin, *cerîme*'ler yani cezalar dışında kalan tümünün zorunlu tüketim mad-

delerinden alınmakta oluşundan dolayı düşük tutulmuş olmasıdır. Bu özelliklerle birlikte, yüzyıl içindeki yıldan yıla olan değişiklikleri ve mültezim kârlarını göstermediği göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdaki rakamların yine de büyük şehirlerde günlük hayatın canlılığına işaret ettiği açıktır.

6. *Ma'den mukata'aları:*

Osmanlı İmparatorluğu'nda maden yataklarının durumu, madencilikğin düzeyi ve Osmanlı ekonomisine katkılarını belirleyen ayrıntılı çalışmaların sayısı son derece azdır⁶⁷. Onun için, konu üzerinde çok yönlü değerlendirmeleri bugün yapmak olanağına sahip değiliz. Bununla birlikte, Rumeli'de ve Anadolu'daki bazı yerlerde bulunan maden yataklarının işletilmeye verildiğini, her birinin birer mukata'aya bağlanmak suretiyle hazineye düzenli yıllık gelir sağlandığını biliyoruz. Doğada kıt bulunan altın ve gümüş madenleri bakımından Osmanlı ülkesinin de pek zengin olmadığı, ilk dönemlerden itibaren bu madenlerin başka ülkelere akışını önlemek amacıyla konan yasaklardan anlaşılıyor⁶⁸. Ancak yine de, geniş Osmanlı topraklarında demir, bakır, gümüş, şap üretimine açılmış alanların bulunduğu ve bunların gelirlerinin genel ekonomik yapı içinde ne anlama geldiğinin saptanması gerektiği gerçeği göz önünde bulundurulmalıdır. Böylece sektörler arasındaki denge ve birbirleri arasındaki ilişki belirlenebilir. Ayrıca, çeşitli tuzlaldaki tuz üretiminin de küçümsemeyecek boyutlara ulaşmış bulunduğunu, belgeler kanıtıyor. Bütün bunlardan dolayı, derleyebildiğimiz belgeleri bir tabloya dökerek topluca görmekte yarar vardır.

⁶⁷ Bu arada, Sahillioğlu, Anhegger ve Neşet Çağatay'ın çalışmaları zikredilmelidir.

⁶⁸ *Yasak* kavramı ile ilgili olarak bkz. Anhegger-İnalçık, *Kanûn-nâme-i Sultânî ber müceb-i Örfi Osmanî*, Ankara 1956.

Yer	Mukâta'anın yıllık değeri	Açıklamalar
Gediz	Şap=	267,360 akçe
İnegöl (Bursa)	Sim=	72.000 akçe
Kastamonu	Bakır=	2.280.000 akçe
Çan (Biga)	Bakır, kurşun, demir, gümüş	90.000 akçe
Çamardı, Sis, Kars, Aladağ	Gümüş bakır, kurşun	128.000 akçe
Karahisâr-ı Şarkî	Şap	3.800.700 akçe

Tablodan da anlaşılacağı üzere, maden üretiminde yoğunluk Kastamonu'daki bakır üretimi ile Karahisâr-ı şakî'deki şaphânededir. Belgelerin bazı sınırlamaları yüzünden, bütün maden mukata'alarının değerleri saptanamamıştır. Örneğin, Ergani madeni, Diyarbekir voyvodalığı gelir kalemleri içinde kalmaktadır. Ayrıca, mukata'aların yüzyıl içindeki üretim durumlarını da izleyemiyoruz. Pek muhtemeldir ki, bu açıdan dikkate değer değişmelerle karşılaşabilirdik. Fakat mâlikâne suretiyle tevcih usulünün, mültezim kârlarını yıllık mâldan muacceleyle kaydırması, bizi bu konuda âciz bırakıyor. Örneğin, Niğde sancağındaki bakır, kurşun, gümüş madenlerine ilişkin aşağıda açıklayacağımız bilgileri içeren belge, yıl yıl düzenlenmiş muhasebe defterlerine ulaşılabilirdiğinde, madencilik alanında hazineyi ilgilendiren gelişmeleri nasıl ayrıntılarıyla öğrenebileceğimizi göstermek bakımından ilginçtir. 25 R. Âhir 1146/5 Ekim 1733 tarihli, maliye defterindeki derkenar şöyledir: Niğde, Sis, Kars ve Çamardı kazâlarında yer alan Kozan-oğlu dağında gümüş, bakır ve kurşun madenleri mukata'ası, 1067,5 guruş mâl ve 550 guruş *mu'accele* ile, Niğdeli Yeğen Mehmed Bey adlı kişiye, H. 1131/M. 1719 senesi Mart ayından başlamak üzere mâlikâne suretiyle tevcih edilmiştir.

Adı geçen mâlikâne sahibi, başlangıç tarihinden H. 1136/M. 1723-4 yılına gelinceye değin *mâl ve kalemiye*'sini (harç giderleri) eksiksiz ödediği halde, H. 1137/M. 1724-5 yılından H. 1145/M. 1732-3 yılının sonuna kadar geçen dokuz yıllık süre içinde 9.607,5 guruş ödemesi gerekirken, hazineye ancak 2.332,5 guruş teslim edebilmiştir. 7.275 guruş borcunu ödeyememiştir. Bunun gerekçesi olarak ibraz ettiği Bor ve Niğde kadılarının

arzlarıyla, Van muhafızı Vezir Mustafa Paşa'nın mektubunda, adı geçen dağdaki yataklarında maden cevherlerinin kesildiği, bu yüzden gelir sağlanmadığı, mültezimin teslim ettiği 2.332,5 guruşu da borçlanarak bulabildiği belirtildiğinden mukata'anın mâlikâne kaydı silinmiştir⁶⁹.

Bu açıklama bize, Niğde'deki maden yataklarının pek verimli olmadığını ve cevherinin son bulduğunu anlatıyor. Oysa, Bor şer'iyeye sicillerinde, daha sonraki yıllarda, sözü edilen madenlerle ilgili kayıtlara sık sık rastlandığı gibi, H. 1194/M. 1780 yılındaki kayıtlarda, bu mukata'anın yıllık mâline 132,5 guruş zam yapılarak 1.200 guruş mâl ile mâlikâne suretiyle iltizâma verilmiş görüyoruz⁷⁰. Demek ki, dönemin teknik bilgi ve olanaklarının düzeyine göre, bu yataklar yüzyıl boyunca işletilmiştir. Yukarıdaki tabloda gösterilen maden mukata'aları, bu örnekteki gibi olası değişmelerle sürekli işletilmiştir.

7. Tuz mukata'aları:

Kullanılma alanlarının çeşitli ve o oranda da fazla olduğu dönemde, tuzla gelirleri, Osmanlı hazinesinin en önemli kalemlerinden birini oluşturuyordu. Deniz ve büyük göllerin kıyısında bulunan kasabalardaki tuzlarda üretilen tuz, sanayide (örneğin debbâğların derileri tabaklamasında), yiyecek maddelerinin uzun süre saklanmasında ve günlük tüketimde fazla gereksinim duyulan bir maddeydi. Bundan dolayı, klâsik dönemde tuzla gelirleri çoğunlukla ya padişah hâslarının ya da yüksek görevlilerin dirliklerinin gelir kalemleri arasında yer almaktaydı. XVIII. yüzyılda da, tuzla mukata'aları "cesîm mukata'lar"dan sayılmaktadır. Aşağıdaki tablo, belli başlı tuzla mukata'alarının XVIII. yüzyıldaki yıllık mâlini göstermektedir:

Yer	Mukâta'anın değeri	Açıklamalar
Menemen	430.000 akçe	
Kızılcatuzla	2.086.380 akçe	
Çankırı	120.000 akçe	
Koçhisar	565.120 akçe	

⁶⁹ BA, MAD, No: 9510, s. 115-121.

⁷⁰ BA, MAD, No: 10223, s. 201.

Buraya kadar incelenen mukata'alar, tarım üretimi dışındaki etkinliklerle ilgilidir. Ekonomik yapının bütün yönleriyle özelliklerini ortaya koyabilmek için tarım üretiminin düzeyini ve toplam gelirler içindeki yerini belirlemek gerekmektedir. Ancak ondan sonra, eldeki verilere göre, bazı değerlendirmeler yapılabilir. Yalnız burada, XVIII. yüzyılın belirgin özelliğini dikkate almamız gerektiğini belirtmeliyiz. Artık bu dönemde tımar sistemi bütünüyle işlevini yitirdiğinden dolayı, klâsik dönemdeki genel sayımlar olan tahrîrleri ve bunların sonucunda derlenmiş *mufassal ve mücmel* tahrîr defterlerini göremiyoruz. Eskiden tımar sistemi içine yerleştirilen ve bir takım hizmetler karşılığı olarak kaynağında toplama hakkı görevlilere devredilen bir takım gelirler, şimdi mâlikâne usulüyle hayat boyu tevcih edilen, süreklilik ve yaygınlık kazandırılan *mukata'a sistemi* yoluyla toplanmaya başlanmıştır. Bu nedenle, tımar içinde *dirlik* durumunda olan birçok gelir kaynağının *bedel'i*ni hazineye aktarma eğilimi ağırlık kazanmıştır. Onun için, saptamalarımızda yeni birimin, eskideki neyin karşılığı olduğunu bilmek durumundayız. Örneğin, klâsik dönemde *eyalet-sancak* düzeni içinde, bir sancağın tahrîr sonucu belirlenen gelirleri, hâs-zeâmet-tımar adıyla örf mensuplarına dirlik olarak verilir, aynı zamanda yönetim bölgesinde vakıflara ait gelirler de belirlenirdi. Oysa şimdi, XVIII. yüzyılda *sancak yönetiminin* mâlî açıdan *sancaklık üzere zabt* (yani eskiden olduğu gibi, sancak mutasarrıflarına belirli gelirleri olan dirlikleri arpalık adıyla tahsis etme), *mîrîden zabt* (sancak gelirlerinin mîrî mukata'a haline getirilerek, belirlenen yıllık mâlini hazineye vermek koşuluyla, muacceleyle en çok artıran yönetimi tevcih etme) ve *mâlikâne suretiyle tevcih* (mukata'anın tevcihinin hayat boyu olması) gibi bir değişimi sözkonusudur ve son ikisi giderek ağırlık kazanmıştır⁷¹. Bu durumda *bedel-i sancak* olarak hazineye ödemesi yükümlenen meblâğ ve bunun üzerine mukata'a sahibinin yıllık kârının eklenmesiyle elde edilecek tutar, o sancakta eskiden tımar sistemine dahil olan bir kısım birimler ayrı mîrî mukata'alar teşkil ettiğinden, toplam sancak gelirlerinin önemli bölümünü oluşturuyordu, demektir. Bunların çoğu da tarım ürünü gelirlerle, yönetim hizmetleri için alınan vergilerdir. Aşağıdaki tablo, belli başlı sancakların yıllık mâlini göstermektedir:

⁷¹ Ergenç, Özer, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâli Nitelikleri, *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), s. 87 vd.

Yer	Mukâta'anın yıllık mâli	Açıklamalar
Ayıntab	7.061 guruş	
Malatya	7.330 guruş	
Voyvodalık-ı Malatya	18.200 guruş	(2.184.007 akçe)
Kars	3.722 guruş	
D. Bekir		
Voyvodalığı	76.559,5 guruş	
Tokat	59.640,5 guruş	
Kastamonu	19.213 guruş	
Kengiri	11.300 guruş	
Aydın	19.662 guruş	
Saruhan	12.727 guruş	
Menteşe	17.850 guruş	
Teke	10.366,5 guruş	
Adana	14.175,5 guruş	
Tarsus	13.919 guruş	
Hamid	16.725 guruş	

Bu toplu değerlendirmeler sonucunda, kısaca şu belirtilebilir: XVIII. yüzyıla ilişkin mâliye kayıtları, bir yandan dönemin genel gelişmelerini açıklayıcı izleri içlerinde taşırken, diğer yandan da sanat ve ticaret hayatının canlılık derecesine ve boyutlarının genişliğine de belli oranda ışık tutmaktadırlar.

